

ХУДОЖНЬО-СЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ПРИРОДА» («НЕБО») В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ Л. КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»

Марина ТУНИЦЬКА, доктор, конференціар-універсітар,
Бельський державний університет ім. Алеку Руссо

Summary: *The article is devoted to the analysis of the concept «nature», particularly its component «the sky» in the historical novel —Marusya Churay// by Lina Kostenko. The author focuses on the system of characteristics of the concept «the sky», each of them has an extensive spectrum of poetic transformations in different problems of the novel. The study of the individual style in this aspect permits to define the poet's original perception of the world.*

Key-words: *poetic concept, concept _the sky', poetic transformations, individual style, individual language picture of the world.*

Ідея існування концептів як ідеальних сутностей, універсалий буття належить Платону, хоча сам термін уперше був ужитий П. Абеляром у філософсько-богословських доктринах. Звідти концепт активно запозичується в науковий дискурс, у тому числі й лінгвістичний.

У сучасній лінгвістиці класичним тлумаченням терміна «концепт» вважають визначення у «Короткому словнику когнітивних термінів», яке запропонувала О. С. Кубрякова (Маслова В. 2004, ст. 256), а саме: *концепт* – це «термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних і психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини; це оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозоку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини» (Кубрякова Е. 2004, ст. 90).

У мові знаходять своє відбиття і формуються цінності, ідеали та установки людей, те, як люди думають про світ і про своє життя в цьому світі.

Найважливіша функція мови полягає в тому, що вона зберігає культуру та передає її з покоління в покоління. Саме тому мова відіграє вирішальну роль у формуванні особистості, національного характеру, етнічної спільності, народу, нації.

Концепти утворюють «свого роду культурний шар, що є посередником між людиною й світом» (Арутюнова Н. 1986, ст. 3).

Принципова відмінність *концепту* полягає в тому, що він, будучи основою дослідження мови й культури, сам не знаходиться ні в мовній, ні в культурній сферах, ні в них обох одночасно. Концепт є ментальна одиниця, елемент свідомості.

В усіх концептах складаються ідеї, які виникали в різний час і в різні епохи.

Можна виділити деякі властивості концепту:

- концепт – це ментальна репрезентація, що визначає взаємозв'язок речей між собою;
- концепти – це ідеальні образи;
- концепт обов'язково позначається словом (Бабушкин А. 1996, ст. 9-11).

Таким чином, *концепт* – це «одиниця, покликана зв'язати воедино наукові вишукування в області культури, свідомості й мови, тому що він належить свідомості, де термінується культурною в мові» (Слышкин Г. 2001, ст. 9).

Концепт у поетичному тексті виконує роль «емоційної координати», навколо якої «обертаються інші образи, що разом становлять сюжет поезії та формують образну парадигму», «є найбільш дійовим засобом пошуку і повідомлення поетичної істини з позицій певного естетичного ідеалу» (Ставицька Л. 1990, ст. 12).

Важливість концепту «природа» в історичному романі «Маруся Чурай» Ліни Костенко визначається колом його смислових реалізацій, до числа яких входять як загальноприйняті трактування, так і авторські бачення. Природа виступає у функції універсального метафоризатора і як один із елементів концептуального каркаса визначає шляхи та способи інтерпретації світу поетесою.

Авторський концепт «природа» має складну структуру, оскільки формується з інших концептів, які об'єднують у собі образи різного ступеня узагальнення. Зокрема, серед складників аналізованого концепту виділяємо концепти *космічних стихій (земля, небо, вода)*.

Так, концепт «небо» представлений образами неба, сонця, місяця, зорі, які характеризуються високим рівнем вживання в романі.

Важливим є образ неба. За словником: *небо*, с. –а. 1. Видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола; небеса, небокрай, небозвід. 2. За релігійними

уявленнями, місце перебування богів, ангелів, святих; потойбічний світ, рай (Яременко О. 1999, т. 2; ст. 821).

Іншою інтерпретацією представлено цей образ поетесою в романі «Маруся Чурай». Це «абсолют», «вічність», «істина», «доля, рок», «духовність», «джерело натхнення», «притулок душі», «істинні цінності життя» тощо. Цей образ – найуживаніший в романі, найчастотніший.

Небо – вічність.

*«Зірками ніч висока накрапала.
Бездонне небо і безмежний світ,
а нам всього по вісімнадцять літ...» (с. 36).*

Небо – краса.

*«Вечірнє **небо світиться красою,**
і соняхи гудуть, як тулумбас» (с. 37).*

Небо – висота духу.

*«Та всі лелеки крила як розправлять! –
здається, й **хата в небо полетить»** (с. 55).*

Стан неба – передвісник біди.

*«Часи були **непевні, лиховісні.**
Як хмари в небі, купчилась війна» (с. 50).
«А тут **це та комета велетенська,**
що наче в небі схрещені мечі» (с. 104).*

Небо – доля, рок.

*«...Шматочок неба і шматочок двору...
...І Хо на гратах хвостиком завис... (с. 67).
«І **цвинтар той, де над гробками**
високе небо тишу тче,
і ті хрести із рушниками як у
сватів – через плече» (с. 85).*

Небо – безмежність.

*«**Осіннього неба останні глибини.**
І гілка суха, як рука кармеліта,
тримає у жмені **оранж горобини»** (с. 93).*

Небо – істина.

*«Такі **привітні цвинтарі** бувають –
шатро **небес** і мармур в бур'яні.
Живі живих, Марусю, убивають,
а мертві зроду не зачеплять, ні» (с. 105).*

Небо – притулок душі.

*«А як подумать, – що таке душа?
Як той казав, це – **горизонт** до Вічності (с. 106).
В душі людській, крім **видимого неба,** є
одинадцять **всячеських небес»** (с. 118).*

Небо – духовність. У розповіді про Полтаву – вродливу, багатостраждальну:

*«Зминули дні. Ти старшала роками.
Ішла у небо і вросла в ґрунт.
Тебе обняв залізними руками чужий король,
неситий Сигизмунд» (с. 124).*

Через лексичну антитезу *небо – земля* поетеса передає духовний потенціал головної героїні, її життєву позицію.

*« – **Що ти все:**
мушу, мушу, мушу, мушу?!
Земля, земля... А небо твоє де?» (с. 43).
«Моя любов чолом сягала **неба,** а Гриць
ходив ногами по **землі»** (с. 42).*

Семантика образу *неба* певним чином зумовлює інтерпретації образів цієї тематичної групи – *сонце, місяць, зоря*. Важливим у романі є образ *сонця*, реалізований у значеннях

«божественне начало», «позитивні емоції», «мистецтво, творчість», «об’єкт поклоніння».

Сонце як основне життєдайне джерело. Це всемогутнє слов’янське божество, що втілювало життя, тепло, світло; символ всемогутності. Сонце вважали «царем неба», який «обходить» землю і на ранок з’являється на сході (Потапенко О. 1995, ст. 238).

Маруся, знаходячись у в’язниці як убивця Гриця, єдиному живому еству розказує всю правду.

*«І сонце, сонце – як жива істота,
єдина, що всміхається мені!»*

*«Спасибі, сонце, ти прийшло крізь грати.
Я лиш тобі всю правду розкажу» (с. 69).*

Сонце в традиції українців мало різноманітне символічне значення. Так, захід та затемнення сонця означали гнів Божий, праведне покарання, біду, скорботу, страждання. Язичники поклонялися сонцю, обожнювали його в образах Ярила (бог весняного сонця) та Купала (бог літнього сонця).

Роман «Маруся Чурай» також насичений сонцем, життям, духовністю, пронизаний сонячним промінням – промінням вірувань, традицій, історичної пам’яті.

Словник подає такі значення слова **сонце**: 1. Центральне небесне світило сонячної системи, що має форму гігантської розжареної кулі, яка випромінює світло і тепло. 2. Величезна розжарена маса чого-небудь, що нагадує небесне світило; яскравий спалах чого-небудь. 3. Світло і тепло, що випромінюється цим світилом; ясна сонячна погода; місце, простір, охоплені світлом і теплом цього світила; життєдайна, животворча енергія цього світла. 4. Те, що є джерелом життя, втіхи, радості і т. ін. для когось. 5. Те, що освітлює шлях, той, хто веде за собою; що-небудь світле, хороше, прекрасне; тепло, приязнь, людяність. 6. Центральна планета інших планетних систем. 7. Гімнастична вправа на турніку (Яременко О. 1999, т. 4; ст. 299).

У романі Л. Костенко перед нами постає образ – *вечірнє сонце* – передвісник біди, страждання:

*«Багряне сонце. Дужка золотава
стоїть над чорним каптуром гори.
На п’ять воріт зачинена Полтава
ховає очі в тихі явори» (с. 30).*

Сонце – джерело життя, втіхи, радості.

*«О ні, я не заплакала при ній.
Вода зімкнула сонце наді мною
в старих млинах, на греблі ворскляній...» (с. 48).*

Сонце – людяність, натхнення. Перед стратою Маруся згадує кожну дрібничку свого життя.

*«А ще чогось жаліла за дощами,
за цвітом яблуневим, за хрущами,
за сонцем і за квітами в траві, –
якісь вони зробились, як живі».
«Отак собі все гарне пригадала.
Людиною ще трохи побула» (с. 55).*

Сонце – об’єкт поклоніння.

*«Торкнувся шклянки білими вустами.
Повільно пив. І випив. І погас.
Ой сонце, сонце, промінь твій останній!
Оце і є вся правдонька про нас (с. 75).*

Сонце – краса природи.

*«Шуліка з неба видивляє мишу.
Горять на сонці грона горобин.
Сіріє степ. Сорока бріє тишу» (с. 93).*

Сонце – божество.

*«Молилися в порожнечу, на попіл ікон молилися, шукали
живого Бога у сонячних сизих стовпах (с. 112).*

Захід сонця – скорбота, біда.

*«І знову захід – наче багряниця.
І знов надія в розпачі оман» (с. 124).*

Сонце – весна.

*«Уже дощем надихалась рілля.
І скрізь трава, травиченька, травичка!
І сонце силе квіти, як з бриля» (с. 143).*

Беручи до уваги широке коло семантичних інтерпретацій образу сонця на філософському рівні, вважаємо доречним говорити про мікроконцепт «сонце» як складову концепту «небо».

Образ місяця використовує поетеса в романтичних, трагічних чи містичних пейзажах роману.

Місяць – романтична зустріч.

*«Цю дівчину разів, мабуть, із вісім
коло млина вночі я спостеріг.
Над Ворсклою з небіжчиком стояла.
Ну, тобто він ще був живий тоді.
І що воно, гадаю, за проява – дві тіні, млин і
місяць на воді» (с. 10).*

Місяць – містична сила.

*«Хтось бубонів. Хтось бився у падучій.
До ранку ми й просиділи з дяком.
І волохаті хмари кругойдучі
крутили в небі жовтим мідяком» (с. 113).*

Таке метафоричне вживання місяць – жовтий мідяк увиразнює його естетичну значущість.

Місяць – швидкоплинність часу.

*«Вже в небі й місяць вистромить рогульку,
і на порозі намерзає лід.
А дід запалить корінькову люльку і довго
ще дивитиметься вслід» (с. 129).*

Визначальною у структурі образу місяця є семантика світла: якщо сонце освітлює все довкілля, то місяць, виступаючи плямою на темному небі, освітлює певний об'єкт.

Коло семантичних варіантів образу зорі містить інтерпретації, зумовлені семантикою образу неба, міфопоетичними уявленнями й авторськими асоціаціями: «реалія нічного неба», «доля», «віра», «надія», «елемент космосу», «соціальні проблеми».

За словником, **зоря** – це 1. Самосвітне небесне тіло, що являє собою скупчення розжарених газів. 2. Яскраве освітлення горизонту перед сходом або після заходу сонця. 3. Початок, зародження чогось. 5. Ранковий або вечірній сигнал, який виконується на барабані (Яременко О. 1999, т. 2; ст. 171).

У романі концепт зоря можна представити такими опозиціями.

Зоря – краса природи.

*«Спадає вечір сторожко, помалу,
ворушить зорі в темряві криниць.
Сторожка ходить по міському валу, і сови
сплять в западинах бійниць» (с. 30).*

Зоря – вішун горя.

*«Останні зорі в небі догорають.
Оце уперше за багато літ –
і коні ржуть, і сурми, Грицю, грають,
а полк без тебе вийде у похід» (с. 34).*

Зоря – велич космосу.

*«Чомусь згадалися ночі на Купала...
Зірками ніч висока накрапала.
Бездонне небо і безмежний світ,
а нам всього по вісімнадцять літ» (с. 36).*

Зоря – таємниця.

*«Чорти знімають зорі рогачами...
Вінок пливе, зникає за ночами...
Чи десь його прибило між корчами, чи десь
лежить, примулений піском?...» (с. 36).*

Зоря – життя.

*«...Вже он і зорі сиплються з Ковша.
Складне життя у всій його всебічності А
як подумать,— що таке душа?
Як той казав, це — горизонт до Вічності» (с. 36).*

Зірка – спогад дитинства.

*«...Ох, не такою я була й малою,
коли летіла зірка над Сулою.
Це ж він про батька, це про Чурая.
Це ж мати там лежала так моя» (с. 116).*

Аналізовані образи лексико-семантичного комплексу «небо» реалізуються на філософському, психологічному, соціальному та інших рівнях. Коло окреслених трансформацій образів неба, сонця, місяця, зорі свідчить про їх значущість для глибшого розуміння сенсу та ідеї роману. Це дає підстави визначати дані образи як складові поетичного концепту «небо».

Концепт «природа», зокрема «небо», має на меті проєкцію на людину, характеризує того, хто її спостерігає. У пейзажах відбито найхарактернішу ознаку художнього мислення поетеси – історизм. Зазначені концепти наскрізь пройнято історичною пам'яттю.

Список використаної літератури:

1. АРУТЮНОВА, Н. Д. *Лингвистическая философия*. В: Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1986.
2. БАБУШКИН, А. П. *Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка*. Воронеж, гос. ун-т, 1996.
3. КУБРЯКОВА, Е. *Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Роль языка в познании мира*. М.: Языки славянской культуры, 2004. 560 с.
4. МАСЛОВА, В. А. *Когнитивная лингвистика*. Минск: Тетра Системс, 2004.
5. *Новий тлумачний словник української мови в 4 томах*. 42.000 слів. Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко, Київ: Аконті, 1999.
6. *Поезія Ліни Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус*. Київ: Наукова думка, 2001.
7. ПОТАПЕНКО, О. І.; Кузьменко, В. І. *Шкільний словник з українознавства*. Київ: Український письменник, 1995.
8. СЛЫШКИН, Г. Г. *Лингвокультурный концепт как единица исследования*. В: *Методологические проблемы когнитивной лингвистики*. Воронеж. гос. ун-т, 2001, с. 75-80.
9. СТАВИЦЬКА, Л. О. Серцем вистраждане слово (про мову поезій Ліни Костенко) В: *Мовознавство*. 1990, № 6, с. 23-29.
10. ШТЕРН І. *Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики*: Енциклопедичний словник. К.: АртЕк, 1998.